

САФОНОВА Н.М.

**ІДЕОЛОГІЧНА ЗААНГАЖОВАНІСТЬ СУСПІЛЬНИХ НАУК
В ДІЯЛЬНОСТІ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УРСР
(друга половина 60-х - перша половина 70-х років ХХ ст.)**

Розглянуто і проаналізовано зміцнення ідеологічної ролі суспільних наук у вищій школі УРСР у 60-70-і роках ХХ ст.

На сучасному етапі українського державотворення увага до історичного минулого вищої школи пояснюється визнанням важливості освітянського майбутнього. Проблема розвитку системи вищої освіти розглянута у досить широкому колі наукових праць та публікацій. Серед них дослідження В.П.Андрущенка, Л.В.Батченка, Д.Ю.Череватського, Т.Васильчук, Н. Головка, О.Жабенка, В.С.Журавського, М.Зезиної, В.Г.Кременя, Р.Ю.Кігеля, В.М.Литвина, С.Майбороди, О.І.Навроцького, С.Ніколаєнка, В.А.Яблонського та ін. Ю.Алексєєв, В.Даниленко, Т.Куцаєва, В.Курило та ін. розглядали роль суспільних наук в освіті за радянських часів [1-9]. Проте функція останніх щодо зміцнення і водночас поширення комуністичної ідеології, яку влада відводила суспільним наукам, детально не була предметом розгляду науковців. Надолуження цієї прогалини вдається цікавим і корисним. Метою даної статті є розкриття на прикладі архівних документів ідеологічної складової ролі суспільних наук в умовах діяльності вищих навчальних закладів часів так званої “стабілізації”.

Характерною рисою другої половини ХХ ст., розпочинаючи з повоєнних часів, є те, що в ідеологічній сфері радянське керівництво певним чином повторює і відтворює заходи минулого в нових умовах. Так, колись постановами ЦК КП(б)У від 15 вересня 1947 р. “Про поліпшення викладання та політико-виховної роботи в вищих навчальних закладах УРСР” та від 28 червня 1950 р. “Про стан і заходи поліпшення політичної і виховної роботи комсомольських організацій серед міської і сільської молоді Української РСР” наголошувалось на застосуванні різних форм комуністичного впливу на свідомість молодих людей [10]. З часом процес десталінізації вплинув позитивно на розвиток системи освіти, суспільних наук тощо. Видання низки наукових журналів з середини 50-х років (“Економіка Радянської України”, “Радянське право”, “Український історичний журнал” та ін.), послаблення цензури сприяло усвідомленню проблем суспільного життя, творчій енергії вчених, молодих людей, студентства, суспільства в цілому. Зрозуміло й те, що дозована лібералізація духовного життя у 60-х роках за своєю тимчасовістю не могла кардинально змінити вектор діяльності вищої школи того періоду, але вплив її був досить значущим з огляду на подальший розвиток освітянської ситуації. У період соціально-економічних та політичних трансформацій 60-70-х років минулого століття реформаційні процеси в системі вищої освіти України активізувалися. Проте неможливо залишити поза увагою і той факт, що існуюча у період “відлиги” критика сталінізму зберігала недоторканою ідеологічну роль суспільних наук, яку влада відводила останнім. З усуненням М.Хрущова з посади Першого секретаря ЦК КПРС нове політичне керівництво здійснювало подальше реформування системи освіти. Водночас ідеологічна заангажованість суспільних наук у вищій школі набула особливого, більш сталого характеру.

Саме про таку тенденцію свідчать архівні матеріали цього періоду. Контроль поточної діяльності вищих навчальних закладів, роботи кафедр суспільних наук, суворий нагляд і координація дій з боку органів керівництва освітою характеризують

досліджуваний період. Як приклад, протокол №9 засідання колегії МВССО УРСР від 21.06.1965 р., який містить аналіз доповідної записки відділу викладання суспільних наук (В.І.Полурез) про наслідки перевірки роботи кафедри марксизму-ленінізму Жданівського металургійного інституту. Колегія визначила, що в роботі кафедри мають місце серйозні недоліки. Серед них вказувалося на те, що в багатьох лекціях і семінарських заняттях зверхньо розкриваються основні питання марксистсько-ленінської теорії, відсутня критика буржуазних ревізіоністських теорій, недостатньо здійснюється зв'язок із сучасністю, з практикою комуністичного будівництва. На кафедрах слабо поставлена наукова робота, не ведеться творчих дискусій з актуальних питань практики комуністичного будівництва, слабо поставлена наукова робота. Для викладачів не організуються теоретичні семінари, на кафедрі не проводиться системна робота, спрямована на підвищення ідейно-теоретичного рівня викладання [11]. Вказано на слабкість методичної роботи, яка, по суті, зведена до формального затвердження тез лекцій і планів семінарських занять, на кафедрі не узагальнений досвід кращих викладачів. При цьому надані зауваження, що значна частина викладачів не володіє вузівською методикою викладання, а завідувач кафедрою О.П.Воробйов суворо попереджений. В той же час зауважувалось про недостатній контроль з боку керівництва вузу, оскільки за останні два роки питання про роботу кафедр суспільних наук жодного разу не обговорювалось на раді інституту, ректор М.О.Калошин не забезпечив необхідного керівництва. Як узагальнюючий висновок, у п.3 постанови колегії вказувалося на необхідності звернути увагу ректорів вузів республіки саме на те, що керівництво роботою кафедр суспільних наук є найголовнішим обов'язком ректора, за яке він несе персональну відповідальність [12].

На іншому засіданні колегії (протокол №10 від 6.07.1965 р.), під час заслуховування питання про стан викладання політекономії в сільськогосподарських вузах, наголошувалося на необхідності перенести час вивчення студентами навчальної дисципліни *“Політекономія соціалізму”*. Відділ викладання суспільних наук МВССО УРСР разом з Міністерством сільського господарства УРСР вирішив питання про внесення змін в учбові плани вузів з таким розрахунком, щоб політекономія соціалізму вивчалась більш поглиблено в нормальних умовах стаціонарного навчання, а не під час виконання студентами польових робіт. Передбачено і доцільність введення з 1965-1966 навчального року державного екзамену з курсу політекономії для випускників економічних факультетів всіх сільськогосподарських інститутів республіки [13]. Масштаби заходів у напрямку підтримки і розповсюдження ідеології радянського характеру були значними. Заступник міністра В.Маланчук зазначав про перебіг реалізації постанови ЦК КПРС від 14.08.1967 р. *“Про заходи щодо подальшого розвитку суспільних наук та підвищенню їх ролі у комуністичному будівництві”*, що МВССО УРСР з метою підвищення ідейно-політичного та методичного рівня викладання суспільних наук у вузах і поліпшення наукової та виховної роботи кафедр суспільних наук були підготовлені та проведені: у 1967-1968 рр. низка рад та семінарів, у вересні 1967 р. в Києві та Одесі - двохтижневий семінар вузівських викладачів наукового комунізму, у січні 1968 р. у Києві, Харкові та Львові - семінар викладачів історії КПРС [14]. При Одеському і Чернівецькому університетах створено факультети підвищення кваліфікації викладачів суспільних дисциплін, здійснено системний контроль за якістю викладання суспільних наук в Донецькому політехнічному інституті, Львівському університеті. Опорною визначена кафедра історії КПРС і наукового комунізму Київського інженерно-будівничого інституту. Низка рішень Колегії МВССО УРСР свідчить про значну увагу до ідеологічної роботи у вузах республіки.

Підтвердженням цього є прийняття документів *“Про додаткові заходи з підготовки і проведення святкування п’ятдесятиріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції”*, *“Про підсумки виконання зобов’язань, прийнятих вузами на честь п’ятдесятиріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції”*, *“Про святкування п’ятдесятої річниці встановлення Радянської влади в УРСР”*, *“Про підготовку заходів щодо п’ятдесятиріччя КПУ”*, а також *“Про заходи до святкування 100-річчя В.І.Леніна”* та ін. Також за постановою Колегії МВССО разом з ЦК ЛКСМУ передбачалося проведення конкурсу студентських робіт з історії ВЛКСМ, суспільних наук та міжнародного комуністичного руху. Працівники Міністерства поряд з викладачами кафедр суспільних наук у травні 1968 р. брали участь у перевірці стану ідейно-виховної роботи серед студентської молоді [15]. Такими різнобічними заходам керівництво намагалося охопити якомога більше молоді та викладацьких кадрів.

Постанови і рішення партійних з’їздів, пленумів і конференцій, де питання ідеологічного впливу відігравали важливу роль, фактично формували гуманітарну складову освітньої політики. Найбільш значущими в ці часи можна назвати постанови ЦК КПРС і РМ СРСР *“Про заходи покращення підготовки фахівців та вдосконалення керівництва вищою та середньою спеціальною освітою в державі”* (3 вересня 1966 р.), *“Про подальше вдосконалення вищої освіти в державі”* (18 липня 1972 р.) і *“Про подальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки фахівців”* (12 липня 1979 р.). В них спільною рисою є те, що стратегія розвитку вищої освіти у поєднанні з господарчими потребами та ідеологічною складовою залишалася незмінною [16]. У подальшому в законі *“Про народну освіту”* (1974 р.) (розділ 8 *“Вища освіта”*) вказувалось на зв’язок навчання з комуністичним вихованням, а в ст.57 визначалась одна з найважливіших цілей освіти - надання практичних навичок і знань з організації масово-політичної та виховної роботи [17].

Як характерний приклад всеохоплюючої ідеологічної роботи доцільно розглянути інформацію про стан виконання постанови ЦК КПРС від 14 серпня 1967 р. *“Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі у комуністичному будівництві”* та її аналоги у наступних роках, які були обов’язковою частиною звіту діяльності вищих навчальних закладів міністерству. Аналіз архівних матеріалів дозволяє побачити на прикладі звітів про роботу кафедр суспільних наук за 1972-1973 рр. широку географію і майже ідентичний за змістом текст з незначними фактичними розбіжностями. Так, Український інститут інженерів водного господарства (м.Рівне) звітував про те, що всі члени кафедр схвально сприйняли згадану постанову і розглядають її як яскравий прояв піклування партії про розвиток марксистсько-ленінської науки, комуністичне виховання студентської молоді. *“Керуючись неухильно вказаною постановою ЦК КПРС, кафедри історії КПРС і наукового комунізму спрямували свою роботу”* на те, щоб поряд з якісною професійною підготовкою, *“озброїти майбутніх інженерів марксистсько-ленінською наукою, знанням законів суспільного розвитку, навчити вільно орієнтуватися в суспільних явищах, давати їм класово-партійну оцінку, прищепити високі морально-етичні норми, вміння працювати з людьми і бути завжди провідниками ідеології і політики КПРС серед трудящих, в робочих колективах”* [18]. Київський автодорожний інститут повідомляв про рішення створення гуртків з проблем пролетарського інтернаціоналізму та інтернаціонального виховання молоді; актуальних проблем управління і практики комуністичного будівництва розвинутого соціалізму; критики сучасної буржуазної ідеології і буржуазного ревізіонізму; з проблем марксистсько-ленінської етики [19]. Проректор Київського інженерно-будівничого інституту

В.І.Ляшенко звітував про те, що під час викладання курсу основ наукового атеїзму використовуються фільми “Апостоли без масок”, “Дороги із темряви”, “Богам нужны люди”; викладачі звертаються до фонозаписів промов В.І.Леніна, М.Калініна та ін. керівників компартії та радянської держави [20]. Завідувач кафедри марксизму-ленінізму Ка’мянець-Подільського державного педагогічного інституту ім.В.П.Затонського доц. К.Константинов підкреслював, що робота кабінету марксизму-ленінізму спрямована на виконання рішень партії і уряду, на глибоке вивчення теоретичної спадщини К.Маркса, Ф.Енгельса, В.І.Леніна; матеріалів, присвячених ювілейним датам; матеріалів з’їздів КПРС [21]. Криворізьський гірничорудний інститут у своєму звіті з цього приводу викладає настанови педколективу про необхідність підвищувати ідейно-теоретичний рівень лекцій і семінарських занять, “глибоко розкривати боротьбу партії і всього народу за втілення в життя великих заповітів В.І.Леніна, рішень XXIV з’їзду КПРС, грудневого (1972 р.) та квітневого (1973 р.) Пленумів ЦК КПРС та інших рішень партії та уряду”; теоретичні проблеми марксистсько-ленінського вчення, які викладаються в лекціях та семінарах, передбачалося органічно поєднувати з практичними питаннями комуністичного будівництва; глибоко з марксистсько-ленінських позицій розкривати ворожу сутність буржуазних, реформістських і ревізіоністських теорій [22]. Так, інформація Івано-Франківського інституту нафти і газу про хід виконання вище згаданої постанови містила перелік заходів, застосованих працівниками вузу. Так, тільки в 1972-1973 навчальному році питання навчально-виховної і наукової роботи кафедр суспільних наук обговорювалися двічі на вченій раді і один раз на засіданні парткому. На кафедрах було переглянуто тематику наукових досліджень “відповідно до сучасних завдань комуністичного будівництва”. Показова назва комплексної тематики, до розробки якої залучилися працівники кафедри філософії - “Шляхи і засоби формування комуністичної свідомості студентів у процесі викладання марксистсько-ленінської філософії” [23]. При цьому зауважувалося, що партком звернув увагу на недоліки при викладанні суспільних дисциплін (нецікаві заняття, відсутність обговорення, дискусій тощо); у науковій діяльності кафедр суспільних наук (дослідження слабо пов’язані з профілем вузів, з розвитком народного господарства Прикарпаття тощо).

Обов’язковим було залучення викладачів суспільних наук до ідеологічної роботи. Наприклад, Дніпродзержинськ, один з найпотужніших центрів промисловості України, на той час мав лише один індустріальний вуз. Ця обставина накладала відбиток на характер суспільних доручень викладачам, серед яких передбачалися викладацька діяльність у вечірньому університеті марксизму-ленінізму при міському комітеті КПУ; читання лекцій у міському теоретичному семінарі при Будинку Політпросвіти; читання лекцій для працівників міста за дорученням партійних і суспільних організацій; участь у роботі теоретичних і методичних семінарів для пропагандистів і агітаторів. Всього протягом 1972-1973 навчального року викладачами було прочитано майже 180 лекцій та доповідей [24]. Окрім цього застосовувалася практика керівництва суспільствознавцями теоретичними семінарами викладачів у мережі політичної освіти інституту.

Кафедри суспільних наук на своїх засіданнях неодноразово зверталися до аналізу підсумків виконання постанови ЦК КПРС “Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві” і визначення заходів щодо підвищення рівня навчально-виховної і наукової роботи [25], - обов’язковість такої позиції не підлягала сумніву.

Звітувати про роботу кафедр суспільних наук повинні були усі вищі навчальні заклади. Звітом кафедри політекономії Дніпропетровського інженерно-будівничого інституту характеризуються вжиті заходи у навчальній діяльності: консультації з методики конспектування джерел авторів марксизму-ленінізму, встановлення чіткого переліку таких праць, перевірка і аналіз конспектів та вміння застосовувати його на семінарських заняттях та ін. [26]. Наприклад, Севастопольський приладобудівничий інститут доповідав про те, що кафедра історії КПРС посилила контроль за вивченням студентами творів класиків марксизму-ленінізму, навіть конкретизуючи, що тричі на тиждень викладачі перевіряють конспекти першоджерел у студентів, проводять групові співбесіди за окремими працями К.Маркса, Ф.Енгельса, В.И.Леніна, а також наполягають на застосуванні студентами положень класиків у виступах на семінарах [27].

Треба визнати, що закріплений характер ідеологізації навчального процесу настільки отримав формального прояву, що поступово у частини викладацького складу, особливо представників технічного профілю або точних наук, виявлялося певне обережне відсторонення від загальної комуністичної лексики. Останнє, наприклад, ілюструється зауваженням академіка А.Сахарова, яке він наводить стосовно того часу: *“Давайте вирішимо, як правильно робити, а цитати з класиків ми підберемо”* [28].

“Партком зазначив”, *“партком звернув увагу”* - саме такими кліше переповнені звітові та інформаційні матеріали не лише освітніх закладів радянської доби. Адже ще з 1956 р. на підставі інструктивного листа №3407 Міністерства вищої освіти СРСР (за підписом В.Єлютіна) до міністра вищої освіти УРСР, керівників закладів і організацій МВО СРСР, директорів вузів доводилося до відома розпорядження Ради Міністрів СРСР: звільненим партійним і комсомольським працівникам зараховувався трудовий стаж за спеціальністю під час перебування останніх на роботі в партійних і комсомольських органах [29]. Якщо брати цей факт до уваги, держава вважала не просто доцільним, а конче необхідним підтримувати *“інститут комісарів”*, розпорошений на місцях.

Аналіз використаних матеріалів дозволив автору дійти наступних висновків.

Провідними тенденціями освітньої політики в УРСР можна визначити централізацію управління та посилення впливу ідеології в сфері освіти; підпорядкованість освітянської діяльності загальній радянській стратегії, в якій суспільні науки були інструментом формування комуністичної свідомості й водночас засобом її розповсюдження у суспільстві.

Тривалий час стратегія розвитку вищої школи у поєднанні з економічними потребами та ідеологічною складовою залишалася в УРСР незмінною. Друга половина 60-х - 70-ті роки не стали виключенням - як і у попередні періоди радянської історії цей час висував свою модель ідеологічної заангажованості освіти, в якій наголошувалось на застосуванні різних форм комуністичного впливу на свідомість молодих людей.

Можна стверджувати, що курс *“стабілізації”* зафіксував ставлення до суспільних наук - історії, філософії та їх похідних (наукового комунізму, наукового атеїзму та ін.), або ж до *“соціалістичної політекономії”*, як до засобу безперечного визнання непохитності радянського способу мислення і життя. Отже, в досліджуваний період ідеологічна роль суспільних наук, яку влада відводила останнім, набула у вищій школі більш сталого характеру.

Подальше дослідження означеної проблематики доцільно, на наш погляд, розглянути у контексті порівняння стратегії і напрямів реформування вищої освіти в УРСР і вітчизняної вищої школи часів незалежності.

1. *Алексеев Ю.М.* Україна: освіта і держава (1987-1997 рр.) / Ю.М.Алексеев. - К.: Експрес-Об'ява, 1998. - 110 с.
2. *Батченко Л.В., Череватський Д.Ю.* Развитие системы высшего образования в Украине в период рыночных преобразований / Л.В.Батченко, Д.Ю.Череватинський. - Донецьк: Інститут економіки промисловості НАН України, 1997. - 20 с.
3. *Васильчук Т.В.* Поновлення системи вищої освіти України в повоєнні роки (1945-1953 рр.) / Т.В.Васильчук // Грани: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. - Дніпропетровськ: ДНУ, 2001. - № 5-6. - С.93-97.
4. *Головко Н.Л.* Восстановление и развитие системы высшего и среднего педагогического образования Украинской ССР (1943-1950 гг.): Дис... канд. ист. наук / Н.Л.Головко. - К., 1987.
5. *Жабенко О.В.* Особливості і тенденції розвитку державного управління освітою в Україні (1946-2001 рр.): дис... кандидата наук з державного управління: 25.00.01 / Жабенко Олександр Вікторович. - К., 2003. - 209 с.
6. *Зезина М.Р.* Советская интеллигенция в условиях развитого социализма / М.Р.Зезина. - М.: Изд. МУ, 1982. - С.108.
7. *Майборода В.К.* Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985 рр.) / В.К.Майборода. - К.: Либідь, 1992.
8. *Курило В.М., Шепотько В.П.* Освіта в Україні і науково-технічний та соціальний прогрес: історія, досвід, уроки / В.М.Курило, В.П.Шепотько. - К.: Деміур, 2006.
9. Вища освіта в Україні: Навчальний посібник / *В.Г.Кремень, С.М.Ніколаєнко, М.Ф.Стенко та ін.*; за ред. В.Г.Кременя, С.М.Ніколаєнка. - К.: Знання, 2005.
10. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. Збірник постанов (1941-1960 рр.). - К.: Держполітвидав, 1961. - Т.2. - С.223.
11. ЦДАВОУ, ф.Р-4621, оп.1, спр.423, арк.128.
12. Там само, арк.129.
13. Там само, арк.151.
14. Там само, ф.Р-4621, оп.13, спр.2300, арк.1-2.
15. Там само, арк.4.
16. Вопросы идеологической работы КПСС. Сб. документов. 1965-1973. - М.: Политиздат, 1973. - С.402-413.
17. Закон УРСР "Про народну освіту" // ВВР УРСР. - 1974. - № 28. - С.233.
18. ЦДАВОУ, ф.Р-4621, оп.13, спр.2300, арк.131-132.
19. Там само, арк.38.
20. Там само, арк.49.
21. Там само, арк.58.
22. Там само, арк.65.
23. Там само, арк.25, 27.
24. Там само, ф.Р-4621, оп.13, спр.2304, арк.95.
25. Там само, ф.Р-4621, оп.13, спр.2300, арк.28.
26. Там само, ф.Р-4621, оп.13, спр.2305, арк.12.
27. Там само, ф.Р-4621, оп.13, спр.2300, арк.117, 119.
28. История России. С древнейших времен до начала XX в. / *А.Н.Сахаров, Л.Е.Морозова, М.А.Рахматуллин и др.*; под ред. А.Н.Сахарова. - М.: АСТ: Астрель: Транзиткнига, 2006. - С.1172.
29. ЦДАВОУ, ф.Р-4621, оп.1, спр.25, арк.29.

Сафонова Н.М. Идеологическая заангажированность общественных наук в деятельности высших учебных заведений в УССР (вторая половина 60-х - первая половина 70-х годов XX ст.)

Рассмотрено и проанализировано усиление идеологической роли общественных наук в высшей школе УССР в 60-70-е годы XX ст.

Saphonova N.M. Reforming the system of higher education in Ukraine (the 60-70-ties of the 20th century)

The author reveals the ideological role the social sciences of the system of Higher Education in Soviet Ukraine during 60-70 years of the 20th century.